Г.В. Ціх, канд. екон. наук, доц.
Н.Ю. Мариненко, асист.

ПАРАДИГМА НЕОКОНСЕРВАТИЗМУ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

У статті проведено аналіз розвитку економічної науки у другій половині XX ст. – на початку XXI ст. Охарактеризовано основні механізми змін парадигм економічної науки та обґрунтовано місце неоконсервативного напряму в економічній теорії. Проаналізовано причинно-наслідкові зв'язки поворотів економічної думки відповідно до реалій розвитку економік провідних країн Заходу.

The development of economic science in the second half of the XX century – at the beginning of the XXI century is analyzed in the article. The basic mechanisms of the economic science paradigms changes are grounded and the place of the neoconservative direction of economic theory is observed. The analysis of cause-and-effect relationships of economic thought turns according to the realities of the leading Western economies is made.

Ключові слова: парадигма, неоконсерватизм, множинність моделей розвитку економічної теорії, адаптація теорії з урахуванням змін у соціально-економічному розвитку, концепція «кризового розвитку».

Keywords: paradigm, neokonservatizm, multiplicity of models of development of economic theory, adaptation of theory taking into account changes in socio-economic development, conception of «crisis development».

Здатність будь-якої теорії бути основою для розвитку наукової думки ґрунтується на можливості пояснити і прогнозувати закономірності розвитку світової економіки. Особливого значення це набуває у випадку дослідження і вивчення науково-дослідних програм (парадигм). Кожна з таких парадигм є методом дослідження історичного процесу розвитку економіки та економічної думки, і трактуванням змісту історії, і об'єктом вивчення власне економічної історії та історії економічної думки.

Розвиток економічної теорії вивчали зарубіжні вчені М. Блауг, У. Баумоль, А. Г. Худокормов, Ю. В. Князєв, Ю. Я. Ольсевич, О. І. Ананьїн, А. М. Лібман, А. М. Орєхов, В. М. Полтерович та вітчизняні вчені А. А. Чухно, П. І. Юхименко, П. М. Леоненко та ін.

Метою даної статті є встановлення місця парадигми неоконсерватизму у сучасних моделях розвитку науки та аналіз чинників, що зумовлюють трансформацію економічної думки згідно з економічним розвитком господарських систем.

Відповідно до поставленої мети у статті вирішувалися такі основні задачі:

- проаналізувати еволюцію економічної теорії у другій половині XX ст. – на початку XXI ст.;
- дослідити механізми змін парадигм економічної науки у другій половині XX ст. – на початку XXI ст.

Американський методолог науки Т. Кун дав визначення основних понять – парадигма, пізнавальна і нормативна функції парадигми, допарадигмальний період розвитку науки або «нормальна наука», аномалія парадигми, криза, наукова революція. Зокрема, парадигмою він вважав: «Визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем і їхніх рішень» [1, с. 147-148]. «Парадигми дають вченим не лише план діяльності, але й вказують певні напрями, суттєві для реалізації плану, – підкреслював Т. Кун. – Освоюючи парадигму, вчений оволодіває відразу теорією, методами і стандартами, які звичайно найтісніше переплітаються між собою. Тому, коли парадигма змінюється, звичайно відбуваються значні зміни у критеріях, що визначають правильність як вибору проблем, так і пропонованих рішень» [1, с. 148].

У допарадигмальний період розвитку науки вибирають парадигму із пропонованих дослідницьких програм. Після прийняття науковим співтовариством однієї з програм як парадигми у розвитку науки настає період «нормальної науки». Т. Кун вказує на вирішальне значення прийняття парадигми: «Як тільки вихідна парадигма, що слугувала засобом розгляду природи, знайдена, жодне дослідження вже неможливе при відсутності парадигми і відмова від будь-якої парадигми без заміни її іншою означає відмову від науки взагалі» [1, с. 111]. Це свідчить про настання «нормальної науки» – такого періоду в розвиткові науки, коли у ній панує одна дослідницька програма, що прийнята як парадигма для всього наукового співтовариства.

Період «нормальної науки» може бути як коротко-, так і довготерміновим. Щодо економічної теорії, то панування у ній якоїсь парадигми менш тривале порівняно з природничими науками. У XX ст. цей період стає все коротшим, наприклад, період домінування парадигми класичної політекономії (30-і рр. XVIII ст. – 60-і рр. XIX ст.), неокласики (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) і кейнсіанства (30-60-і рр. XX ст.).

Т. Кун зазначав, що з часом у парадигмі неминуче виникають «аномалії», тобто накопичуються наукові факти, які не знаходять пояснення у межах основних теорій, методів і стандартів. Вчені намагаються вирішити їх у межах існуючої парадигми, однак виникає криза науки. Т. Кун подає своє бачення кризи науки: «Всі кризи завершуються одним із трьох можливих наслідків. Інколи нормальна наука врешті решт доводить свою спроможність розв'язати проблему, що породжує кризу, не дивлячись на розпач тих, хто розглядає її як кінець існуючої парадигми. В інших випадках не виправляють становища навіть явно радикальні підходи. Тоді вчені можуть прийти до висновку, що за існуючого у їх галузі дослідження стану речей вирішення проблеми не передбачається. Проблему наділяють відповідною етикеткою і залишають осторонь у спадщину майбутньому поколінню з надією на її вирішення з допомогою досконаліших методів. Нарешті, можливий випадок, який буде нас особливо цікавити, коли криза розв'язується з виникненням нового претендента на місце парадигми і наступною боротьбою за її прийняття» [1, с. 121].

«Наукова революція», як правило, розпочинається з відмови певної групи вчених всередині наукового співтовариства від старої парадигми і прийняття за основу

сукупності інших теорій, гіпотез і стандартів. Згодом нову парадигму приймають й інші представники науки. Таким чином, звершення наукової революції означає переворот у свідомості членів наукового співтовариства і початок нової наукової традиції. Є гносеологічні причини, що дозволяють періодично говорити про кризу концепції, школи, напряму в економічній теорії. Перш за все, теорія не описує реальність у всіх подробицях, і тому важливо правильно відібрати об'єкти аналізу. Ступінь невідповідності теорії та реальності може бути різна, і якщо вона велика, то викликає незадоволеність науковою версією, сумніви у її спроможності.

Економіка як об'єкт дослідження весь час змінюється і розвивається. У багатьох випадках "криза" економічної теорії – це проблема невідповідності її передумов і висновків обставинам, що змінилися.

Друга причина пов'язана з природою наукового знання. Внаслідок "фундаментальності" загальна економічна теорія не може описати різноманітну специфіку національних економік і запропонувати рекомендації, як вирішити конкретні проблеми конкретної держави у певний момент часу. Але теорія формує базу для пошуку реальних рішень, для побудови прикладних моделей національної економіки [2, с. 26].

В аналізі змісту і розвитку економічної думки поряд з моделлю наукових парадигм і наукових революцій Т. Куна широко використовують також модель конкуруючих науково-дослідних програм І. Лакатоша. Основним поняттям цієї моделі є «науково-дослідна програма» як певна сукупність теорій, що розвиваються на основі одних методологічних і дослідницьких принципів. До складу програми входять:

1. «Жорстке ядро» – фундаментальні принципи всіх теорій програми, завдяки яким зберігається її цілісність.

2. «Захисний пояс» – допоміжні гіпотези програми, що забезпечують збереження «жорсткого ядра» програми.

Функції та специфіку цих складових І. Лакатош сформулював так: «Захисний пояс» повинен витримати головний удар з боку перевірок, захищаючи таким чином закостеніле ядро, він повинен пристосовуватися, перероблятися чи навіть повністю замінюватися, якщо цього вимагають інтереси оборони. Якщо все це дає прогресивне зрушення проблем, дослідна програма вважається успішною. Вона неуспішна, якщо це приводить до регресивного зрушення проблем» [3, с. 80-81].

3. Методологічні принципи, що визначають перспективи застосування даної програми («позитивна» чи «негативна евристика»). На думку І. Лакатоша, позитивна евристика становить собою сукупність правил, що дають можливість модифікувати програму з метою її збереження або покращення. Негативна евристика означає наявність деяких обмежувачів у формі певних методологічних правил, які дають можливість уникнути хибних шляхів пізнання.

На відміну від моделі Т. Куна, у моделі І. Лакатоша передбачається, що періоди «нормальної науки», як панування однієї дослідної програми (парадигми), вкрай рідкісні у історії науки. Типовим явищем є існування періодів з багатьма дослідними

програмами, що конкурують між собою. Також у моделі І. Лакатоша наявне принципове припущення можливості співіснування кількох конкуруючих між собою науково-дослідних програм. У моделі І. Лакатоша прогрес науки розглядається як поява конкуруючих науково-дослідних програм, а не як прогрес внаслідок заміни однієї теоретичної парадигми іншою. Так з'явився плюралізм у економічній науці. Модель І. Лакатоша сприяла суттєвій зміні спрямованості теоретико-методологічних досліджень у галузі економічної науки.

Щодо дискусій про парадигмальний розвиток, наукові революції тощо, то для вітчизняних учених питання стало актуальним лише у 90-ті роки ХХ ст. Поштовх для його осмислення задали не внутрішні (ендогенні) чинники розвитку економічної науки, а зовнішні стосовно неї – розвал соціально-економічної системи соціалізму, ринкова трансформація економіки [4, с. 839].

Відомий історик економічної думки М. Блауг писав про предмет економічної теорії: «Врешті-решт навіть проста економічна теорія створюється для того, щоб пролити світло на актуальну поведінку економічної системи». Щодо об'єкту історії думки він дійшов такого висновку: «Таким чином, історія економічної думки – не що інше, як історія наших спроб зрозуміти дію економіки, заснованої на ринкових операціях. Але хоча загальноприйняте учення завжди було пов'язане з аналізом ринкових систем, структура цих систем з часом значно змінювалася, і, щоб пролити світло на ці зміни, кожне покоління застосовувало різні концепції і методи аналізу. Неможливо застосовувати висновки, отримані одним методом аналізу, відповідним визначеній економічній обстановці, для суджень щодо результатів другого методу, який відповідає іншій обстановці, – одну модель не можна використовувати для оцінки іншої моделі» [5, с. 4-5].

Тобто, у історії мали місце різні ринкові системи і для їхнього аналізу створювалися різні теорії, засновані на незіставній методології. М. Блауг не пояснює, чому і чим відрізняються економічні системи та які вони і, крім того, які системи вони описують. Він стверджував, що трансформація теорій відображає трансформацію економічних систем і вже потім – розвиток логіки абстрактного аналізу.

Таким чином, побудова теоретичної моделі, що описує певну структуру і зв'язки між її складовими, може бути реалізована лише для історично і географічно обмеженої господарської системи. Загальна теорія господарських систем, може бути лише релятивістсько-еволюційною. Це означає, що вона повинна враховувати непостійність причинних і функціональних зв'язків у рамках даної структури, а також трансформацію самих структур при переході від однієї системи до іншої.

Аналіз господарських систем свідчить про те, що треба йти не від теоретичних постулатів до спроб пояснити практичні результати, не від апріорних «причин» до наслідків, а, навпаки, від реальних показників до пошуків їхнього системного теоретичного пояснення. Інакше теорія пояснюватиме гіпотетичні схеми, а успіхи або крах реальних господарських систем, їхня трансформація у рамках економічної теорії пояснення не отримають.

Враховуючи те, що об'єктом економічної теорії є історично визначена певна господарська система, яка має три пов’язаних компоненти, – загальнолюдський, етнічний і глобально-фазовий. Важливо знайти такий підхід для перехідних систем, у яких два останні компоненти зазнають більш менш різких змін.

У економічній теорії ведуть боротьбу дві крайні позиції: згідно однієї «економічний принцип», тобто принцип максимізації вигоди, є ведучим не тільки у сфері господарства, але і у всіх сферах людської діяльності; згідно іншої навіть у самому господарстві цей принцип має обмежене значення, бо і тут діють єдині для всього суспільства соціальні, політичні, ідеологічні норми і правила. Перехідні процеси у постсоціалістичних країнах не вирішили, а загострили це протистояння у теорії. Для аналізу перехідних процесів особливо важлива зважена методологічна позиція, що відображає реальний ступінь дії як «економічного принципу» на позагосподарську сферу, так і «позаекономічних чинників» на господарство. Пошуки такої позиції характерні для сучасної економічної думки Заходу [6, с. 279-280].

Р. Коуз вважав, що «теорія відірвалася від її предмету», тому що «ті самі суб'єкти, вирішення яких аналізувала теорія, не стали предметом досліджень, і у результаті вона позбулася будь-якого змісту» [7, с. 5-6.].

Важливою складовою сучасної економічної науки є наявність якісно різнорідних картин економічної реальності, що є необхідною передумовою розширення спектру теоретичних пошуків. Дж. Хікс відзначав, що теорії як інструменти аналізу схожі на промені світла, які висвітлюють одні частини об'єкту і залишають у темряві інші. А оскільки ми вивчаємо світ, що змінюється, теорія, яка в один момент світила у правильному напрямі, в інший момент може світити в неправильному. Це може відбуватися через зміни у світі (речі, які ігнорувалися, можуть стати важливішими, ніж ті, що бралися до уваги) або змін у нас самих. Вчений вважав, що економічної теорії на всі випадки життя, можливо, і не існує.

У зв’язку з цим, очевидно, неможливо знайти «єдино правильну, універсальну економічну теорію та методологію». Об’єктом історико-економічного аналізу за такого підходу є виявлення та пізнання їх взаємозалежностей, спадкоємності, розбіжностей та напрямів модифікації [4, с. 847-848].

При з’ясуванні причин наукових революцій, криз, зміни парадигми і т. п. потрібно враховувати не тільки зміни соціально-економічних умов розвитку, але і зміни у розвитку власне економічної науки і науковому співтоваристві. Розрізняють такі основні структурні одиниці економічної теорії, як «наукові програми» (постановка питання); наукові школи (єдність методології, теорії та практичної програми); наукові напрями (об'єднання кількох наукових шкіл). Вони визначають методологію наукових досліджень, причому методологічні концепції використовують для пояснення розвитку економічної думки, а історія науки стала основою для перевірки методологічних гіпотез [8].

В економічній науці виокремлюють та розглядають, як мінімум, чотири основні школи економічної методології XVIII – XIX ст.: 1) англійську і французьку класичну

політекономію; 2) марксистську політекономію; 3) маржиналізм; 4) кембриджську школу.

У ХХ ст. в економічній теорії відбувався розвиток економічної методології, у результаті якого сформувалися нові школи методологічного аналізу: 1) австрійська методологічна школа (Л. фон Мізес, Ф.-А. фон Хайєк, К. Поппер); 2) кейнсіанство в різних варіантах (Дж. М. Кейнс, Дж. Хікс, Дж. Робінсон); 3) неокласична школа (М. Фрідмен, Р.-Е. Лукас, М. Блауг); 4) інституціоналізм і неоінституціоналізм (Дж. Гелбрейт, Д. Норт, Р. Томас, О. Вільямсон, Дж. Б'юкенен). Інколи як окремий методологічний напрям виділяють російську методологічну школу філософії господарства (С. М. Булгаков, Ю. М. Осіпов та ін.) [9, с. 104-111], а також німецький лібералізм (В. Ойкен, А. Мюллер-Армак та ін.), неомарксизм (А. Райт).

Неокласична теорія зробила свій внесок у методологію економічної теорії, виробила аналітичний апарат наукового пізнання, який включає і позитивний (опирається на філософію позитивізму), і нормативний (опирається на філософію прагматизму) методи. Критерієм істини у позитивістському методі пізнання є два головні принципи позитивізму: верифікація (перевірка гіпотези, теорії) та фальсифікація (критична перевірка гіпотези, теорії), тобто будь-яка економічна теорія чи гіпотеза є істинними, якщо їх підтверджує господарська практика. Завдання науки у нормативному методі пізнання полягає у тому, щоб знайти шляхи максимально можливої ефективності діяльності людини з метою кращого задоволення її потреб. Нормативний та позитивний методи взаємопов'язані та взаємодіють між собою, незважаючи на відмінності.

Методологічною основою неокласики є системно-функціональний метод, згідно з яким економіка вивчається як складно організована система з широкими функціональними зв'язками [4, с. 22].

А. А. Чухно, П. І. Юхименко, П. М. Леоненко відзначають, що "однією з серйозних методологічних проблем сучасної економічної науки є підміна реального економічного процесу його математичними моделями, хоча добре відомо, що будь-яка модель побудована за певних припущень і тому вона, як правило, не відповідає повною мірою реальності. … нерідко математичні моделі видаються за великі досягнення економічної науки, хоча насправді це вияв її неспроможності розв'язувати нагальні проблеми розвитку економіки" [4, с. 23-24].

Проблему революційних змін в економічній науці, а відповідно і існування основних парадигм, дослідницьких програм вчені трактують по-різному. Так, О. І. Ананьїн виділяє чотири основні парадигми в економічному знанні: 1) класичної політичної економії; 2) історико-інституціональної теорії; 3) маржиналізму; 4) еклектики [8].

П. М. Леоненко підкреслює існування множинності моделей розвитку економічної теорії (фактично – методологічних парадигм) і виділяє серед них моделі: кумулятивну (П. Дюгем, Р. Барр та ін.); циклічного розвитку (Ш. Жід, Ш. Ріст та ін.); фальсифікаційну

(К. Поппер); наукових революцій (Т. Кун); конкуруючих програм дослідження (І. Лакатош); класичних ситуацій (Й. Шумпетер) та ін [10].

На думку А. М. Орєхова, відбулося, як мінімум, п'ять революцій у історії економічної науки: 1) сміто-рікардіанська (кінець XVIII – початок XIX ст.); марксистська (кінець XIX – XX ст.); 3) маржиналістська (приблизно той же період); 4) кейнсіанська (30-60-і рр. XX ст.); 5) консервативно-монетаристська (80-90-і рр. XX ст.).

У наукових колах досить регулярно виникає дискусія щодо кризи західної та світової економічної науки. Так, у 1870-х рр. почалася криза класичної школи А. Сміта, Д. Рікардо, пов'язана з нездатністю класичних теорій вартості і ціноутворення адаптуватися до нового етапу в розвитку капіталізму (висунення на перший план проблеми економічної ефективності, оптимального поєднання витрат і результатів, облік разом з виробництвом кардинального впливу на ціннісні пропорції з боку споживачів і т. д.). З кризи 1870-1890-х років західну економічну думку вивела маржиналістська революція, яка заклала основи сучасної мікроекономіки, проте у сфері макроекономіки мала багато положень, які викликали різку критику. Однак маржиналісти поклали початок періоду панування неокласики, що займала лідируючі позиції до початку Великої депресії 1929-1933 рр. Криза неокласичного напряму стала очевидною тоді, коли прихильники цього напряму не змогли дати переконливі відповіді на запитання, поставлені реаліями економічного життя у цей період.

З цієї кризи західну економічну теорію вивела кейнсіанська революція. Саме Дж. М. Кейнс виявив усередині капіталізму механізм, що породжує депресивний стан, коли із зростанням національного доходу незмінно зменшується та його частка, що йде на сукупне споживання і, навпаки, підвищується частка сукупного заощадження. Оскільки ж, згідно Дж. М. Кейнса, між заощадженням та інвестуванням існує розрив у просторі та у часі, значна частина заощаджень не перетворюється на інвестиції і залишається невикористаною, тому сукупні витрати нації, як правило, виявляються меншими від сукупних доходів. Наслідками є дефіцит ефективного попиту на ринку, недовантаження потужностей, масове безробіття, тривале і стійке товарне перевиробництво.

Наявність вказаного механізму не означає неминучості депресивного стану. Останній може бути попереджений активними державними заходами з підтримки ефективного попиту засобами бюджетної, кредитної і податкової політики. Рекомендації для подібної політики за ініціативою Дж. М. Кейнса розроблялися у рамках принципово нового розділу економічної теорії, що отримав назву «макроекономіка».

Дж. М. Кейнс піддавав критиці класичну теорію: "Я приведу докази того, що постулати класичної теорії застосовні не до загального, а тільки до особливого випадку. Характерні риси цього особливого випадку не співпадають з рисами економічного суспільства, в якому ми живемо, і тому їх проповідування збиває з шляху і веде до фатальних наслідків при спробі застосувати теорію в практичному житті" [4, с. 746]. Класиці Дж. М. Кейнс протиставив свою теорію, яка більше відповідала умовам затяжної депресії 1930-х рр., масового безробіття, відсутності економічного підйому.

Державна економічна політика стимулювання сукупного попиту, зокрема, за допомогою дефіцитного фінансування, стала поширеним способом боротьби з економічним спадом. Ці рекомендації були застосовані і після Другої світової війни. Класична теза про здатність ринкової системи до саморегулювання була відкинута.

У 1950-1960-х рр. у провідних країнах Заходу спостерігали підйом економіки. Порівняно з довоєнним рівнем темпи зростання валового національного продукту збільшилися у 2-3 рази, у стільки ж разів знизилося безробіття, інфляція не перевищувала 5-6%. Згідно даних офіційної статистики США, до 1972 р. у країні регулярно підвищувалася реальна заробітна плата, тобто результатами економічного зростання користувалась більшість населення. За підсумками семи років з десяти показник приросту ВНП перевищував 5%. Ще вищі темпи зростання були у таких державах, як Японія, Франція, ФРН та ін.

У історії економічних учень цей період відзначався утвердженням позицій кейнсіанської теорії не лише у США та Великобританії, але й у Японії, Нідерландах, країнах Скандинавії, Австралії, Канаді. Ідеї кейнсіанства (і, перш за все, ідея регульованого ринку як основи економіки) знайшли підтримку і у соціалістичних країнах Центральної Європи. О. Шик, І. Коста і Р. Селуцкий у Чехословаччині, В. Брус у Польщі, група реформаторів-ринковиків в Угорщині виступали за поєднання марксизму з положеннями і висновками кейнсіанської доктрини.

Однак, у 1950-1960-х рр. кейнсіанство перетворилося на неокейнсіанство. Модифікація кейнсіанської теорії відбувалася у трьох напрямах: – Р. Харрод (Великобританія), Е. Домар (США) та ін. запропонували неокейнсіанську теорію економічної динаміки, або теорію зростання; – сформувалася неокейнсіанська теорія циклу (у працях Е. Хансена, П. Самуельсона, Р. Харрода та ін.); – Дж. Хіксом, Е. Хансеном та П. Самуельсоном було розроблено узагальнюючу доктрину «неокласичного синтезу», що об'єднала кейнсіанську макро- і неокласичну мікротеорію.

Лише у двох країнах Заходу – ФРН і Франції – кейнсіанство у 1950-1960-х рр. не стало основною економічною теорією. У ФРН керівну роль в теорії і економічній політиці відігравав неолібералізм, зокрема вчення про соціальне ринкове господарство. Л. Ерхард, А. Мюллер-Армак і їхні однодумці вбачали функцію держави у неупередженому стеженні за дотриманням правил ринкової конкуренції усіма суб'єктами економічної діяльності. У той час, як кейнсіанці робили акцент на державному регулюванні, неоліберали – на ринок, хоча обидві течії підтримували принцип конкуренції і приватної власності як основи ефективної економіки.

Цього ж принципу дотримувалися і прихильники інституційно-соціального напряму у Франції. Ф. Перру, Ж. Маршалль, А. Маршалль, А. Лекайон і інші представники французького дирижизму ініціювали застосування у Франції індикативного планування, виступили з ідеєю прямого державного контролю над соціальними відносинами, зокрема врегулювання суперечностей між «соціальними групами».

У країнах, де домінувало кейнсіанство, також не всі вчені підтримували його основні положення. Альтернативою став процес «неокласичного відродження», сформувалася доктрина монетаризму на чолі з М. Фрідменом, що суттєво критикувала позиції кейнсіанців.

Незважаючи на це, у 1950-1960-х рр. у економічній думці Заходу спостерігалася певна теоретична єдність поглядів на базі так званого великого неокласичного синтезу. Причиною його появи було те, що кейнсіанська теорія декларувала принцип втручання держави в економіку, але як вплив на один з ланцюгів економічного ринкового механізму, передбачаючи у подальшому саморегулювання. Неокласики ж, заперечуючи цей принцип, запропонували регулюючу силу держави зосередити на певних сторонах економічної діяльності, тобто допускали її часткове втручання в економіку. Різниця полягала у тому, які об'єкти та межі втручання визначала та чи інша школа.

Неокласичний синтез, як течія у економічній теорії, зумовлений тією обставиною, що всі сучасні теорії спрямовані на дослідження економічних проблем одного порядку в країнах, які досягли певного ступеня розвитку, економіка яких однотипна і у яких склались умови для регулюючого впливу держави. Розвиток економіки визначає коло проблем, які має вирішити економічна теорія, а способи їхнього вирішення формулюються економічною думкою, виходячи з економічних можливостей суспільства.

П. Самуельсон відзначав, що переважна більшість економістів були згодні з висновками «неокласичного синтезу». У економічній теорії створились умови певної теоретичної рівноваги: сильний центр – кейнсіанство і його модифікація – доктрина «неокласичного синтезу»; зліва – інституціалісти і дирижисти, справа – неокласики і неоліберали (табл. 1).

Таблиця 1. Теоретична рівновага у економічній думці (1950-1960-і рр.) [11, с. 55]

Ліва опозиція		Права опозиція
Інституціоналізм США	Неокейнсіанство США, Великобританія, Японія (у 60-х рр.)	Неокласика США, Великобританія
Соціальна школа (дирижизм) Франція		Неолібералізм ФРН

Ця схема пояснює основну причину домінування кейнсіанства у економічній думці Заходу: сприятлива кон'юнктура, тобто можливість у 1950-1960-х рр. еволюції кейнсіанства для гнучкого реагування на вимоги господарського і соціально-політичного життя.

Проте початкові передумови кейнсіанства, що відповідали умовам попереднього історичного періоду, прийшли у суперечність із новими.

Неокласичному відродженню сприяли ряд чинників. У результаті швидкого економічного зростання у 1950-60-і роки у групі індустріальних країн склалися інституційні передумови для відродження саморегульованого механізму ринкової конкуренції. Одночасно виявилася суперечність між вимогами цього механізму і рамками державного втручання у економіку. У Західній Європі це втручання включало наявність могутнього державного сектора, особливо у галузях важкої промисловості, енергетики, інфраструктури; розробку і реалізацію різних індикативних планів і програм; регулювання трудових відносин (за участю держави, союзу підприємців і профспілок); регулювання ключових цін, особливо в енергетиці, на транспорті та у сільському господарстві; регулювання зовнішньої торгівлі, рухи капіталу і валютного курсу; високий рівень оподаткування з метою підтримки системи соціального забезпечення, сфери соціальних послуг, фінансування програм економічної підтримки та розвитку тощо [6, с. 34].

У США державний сектор був незначним, проте рівень оподаткування і соціальних витрат був високий, застосовувалося регулювання цін і фінансування багатьох програм, спостерігалася тенденція втручання держави у трудові відносини.

Уже з початку 1970-х рр. високі і відносно стійкі доходи більшості населення і ріст заощаджень скоротили потребу в соціальних програмах. Створені при потужній державній підтримці інфраструктура і реструктурована промисловість далі могли функціонувати самостійно на конкурентній основі. Відпала економічна необхідність у високих податках, жорсткому регулюванні цін і зовнішньої торгівлі, обширних програмах державної підтримки інвестицій.

Активне втручання держави стало перешкодою ефективному функціонуванню системи ринкового саморегулювання. Жорстко регульований державою ринок не зміг гнучко реагувати на енергетичні та інші структурні кризи 1970-х років і опинився у стані стагфляції.

На початку 70-х рр. XX ст. одночасно спостерігали сировинну, енергетичну, структурну, валютну кризи та циклічне падіння виробництва. Так, восени 1969 р. у США розпочалося падіння промислового виробництва (8 % річних), що охопило як традиційні, так і нові, породжені НТР, галузі промисловості.

У 1973 р. склалися передумови для спаду економіки розвинених країн Заходу. Арабо-ізраїльська війна і нафтовий потенціал арабських країн, спрямований проти США та інших західних союзників Ізраїлю, викликали підвищення цін на нафту та енергоносії. Світова енергетична криза кінця 1973 р., спровокована політичними подіями і наступними економічними санкціями, характеризувалася підвищенням світових цін на нафту майже у 4 рази (з 3 до 11,65 доларів за барель). Нафтова криза спричинила циклічну кризу капіталістичного господарства 1973-1975 рр., її ознакою стала структурна криза господарства – падіння у нових галузях – електронній, аерокосмічній, а також банкрутство великих комерційних банків, залізничних компаній,

балансування на межі банкрутства корпорацій у авіаційній, авіатранспортній та інших галузях.

Крім того, «нафтова криза» швидко переросла у кризу енергетичну, оскільки після зростання нафтових цін почалося зростання цін на вугілля, газ, електроенергію. За енергетичною сировиною на світовому ринку подорожчала сировина взагалі, а ще раніше і продовольство, так що енергетична криза через механізм витрат викликала ланцюгову реакцію, породивши відповідно всесвітню сировинну і продовольчу кризи.

Особливостями циклічної кризи 1973-1975 рр. було поєднання скорочення виробництва та безробіття і неконтрольованої інфляції. У 1969 р. рівень безробіття у США перевищив 6 %, а під час кризи 1973-1975 рр. кількість повністю безробітних перевищила 9 % робочої сили. Зростання безробіття не призвело до зниження рівня заробітної плати. Уряд вдався до "заморожування" цін і заробітної плати на 3 місяці у 1971 р., у подальшому – до контролю за цінами. Однак замість прогнозованих 2,5 % рівень інфляції сягнув 8,2 % навесні 1973 р., у 1977 р. становив 6,5 %, у 1979 р. вже 13 %, а на початок 1980 р. досяг відмітки 18 %.

Стагфляція виявилась несподіваною для більшості західних економістів, адже колишні циклічні спади давали принципово іншу картину: перевиробництво споживчих і інвестиційних товарів викликало різке зниження зайнятості; але одночасно скрізь падали і ціни, полегшуючи тим самим перехід до нової фази з активнішою інвестиційною діяльністю. Однак цього не спостерігали під час десятилітньої кризи 70-80-х рр.

Таким чином, стагфляція поставила під сумнів багато теорій, зокрема кейнсіанське тлумачення кривої Філліпса. Під час економічної перевірки придатності кривої Філліпса для різних країн було встановлено, що у більшості високорозвинутих держав у 1960-і рр. підвищене безробіття і висока інфляція були альтернативними ознаками. Однак у період стагфляції, починаючи з 1970 р., при різних співвідношеннях висока інфляція незмінно поєднувалася з підвищеним рівнем безробіття.

Грошово-кредитне регулювання згідно з принципами кейнсіанської теорії, породжували інфляційні процеси у поєднанні зі зростанням витрат держбюджету. У середині 70-х рр. дефіцит федерального бюджету США становив більше 66 млрд. доларів, спостерігався також дефіцит зовнішньоторговельного балансу. У 1979 р. Федеральна резервна система США з метою обмеження грошової маси підвищила облікові ставки. Цей захід мав виключно короткостроковий ефект, тому що жорстка грошово-кредитна політика спричинила черговий спад, передусім у автомобілебудуванні та житловому будівництві, а дефіцит бюджету склав майже 60 млрд. доларів. У 70-х рр. стали очевидними також труднощі, пов´язані зі збільшенням чисельності державного управлінського апарату та його бюрократизацією.

Таким чином, у 70-80-их роках відбулися дві циклічні кризи:

– у 1973-1975 рр. спостерігали найбільше падіння виробництва і доходу за весь післявоєнний період;

– у 1980-1982 рр. – найтриваліший спад у післявоєнній історії.

Падіння загальних економічних показників безумовно позначилося на рівні особистих доходів населення. Наприклад, у США скорочення реальної заробітної плати, розпочате у 1973 р., припинилося тільки з настанням економічного піднесення 1990-х рр. Загальне погіршення господарської кон'юнктури, відновлення гостроти циклічних коливань з глибокими і тривалими спадами дискредитували кейнсіанську теорію.

Таким чином, протягом короткого періоду відразу декілька причин зумовили її кризу (табл. 2).

Таблиця 2. Причини та форми прояву кризи кейнсіанства [11, с. 66]

Причини кризи	Форми прояву кризи
Загальне погіршення господарської кон'юнктури 1970-х рр. Глибокі і тривалі спади 1973-1975 рр., 1980-1982 рр.	Дискредитація "стратегічного арсеналу" післявоєнного кейнсіанства: неокейнсіанських теорій росту, циклу та антициклічного регулювання
Прискорена інфляція 1970-х рр. Перетворення "повзучої" інфляції в "галопуючу"	Провал методів дефіцитного фінансування
Стагфляція 1970-х рр. Одночасне існування високого безробіття і швидкої інфляції	Дискредитація "тактичного арсеналу", пов'язаного з використанням кривої Філіпса
Структурні кризи світового капіталістичного господарства у 1970-х рр: енергетична, сировинна, продовольча	Повна відсутність у рамках сучасного кейнсіанства теоретичного апарату для аналізу світових структурних криз
Крах Бреттон-вудської системи міжнародних розрахунків (1971 р.). Міжнародна валютно-фінансова криза	Історична "відповідальність" кейнсіанства за крах Бреттон-вудської системи

Консервативні критики кейнсіанства виступили проти кейнсіанської макроекономічної політики стабілізації економічного циклу, що припускає управління ефективним попитом за допомогою податково-бюджетної і грошово-кредитної політики з метою досягнення повної зайнятості та повного використання виробничих потужностей. Державне регулювання попиту порушує, на їхню думку, дію ринкових сил, а у довгостроковому періоді веде до посилення інфляційних тенденцій [12, с. 62].

Лідер монетаристів М. Фрідмен виділив три взаємопов'язаних базових припущення кейнсіанської теорії, які він вважав помилковими: 1) попит на гроші в умовах неповної зайнятості є надзвичайно нестійким; 2) рівновага при неповній зайнятості є довготривалою, а не короткостроковою, оскільки неповна зайнятість, згідно Кейнса, пояснюється не окремими вадами ринкового механізму, а фундаментальною вадою системи; 3) негнучкість цін і зарплат як реакція на хронічну неповну зайнятість веде до того, що короткострокові коливання попиту викликають коливання виробництва і зайнятості. Всі ці припущення означають, що Дж. М. Кейнс у своїй теорії не доводив, а припускав, що ринок – це нестійкий і негнучкий механізм.

Монетаристи заперечували кейнсіанський висновок про те, що без систематичного державного втручання ринок не здатний забезпечити ні повну зайнятість, ні стійке зростання, ні ефективний розподіл доходів.

Положення неоконсервативних теорій відповідали реальним речовим та інституційним основам господарства, що склалися до кінця 1960-х. Тому монетаризм став провідною економічною теорією мейнстриму з кінця 1970-х – початку 1980-х років. Представники неокласики адаптували теорію з урахуванням змін у соціально-економічному розвитку та розвиткові економічної науки.

Утвердженню неоконсерватизму відбулось також за рахунок краху соціалізму, що стався на рубежі 80-х і 90-х років. Із зникненням світової системи соціалізму, де основними були адміністративно-командні методи господарювання, сфера капіталізму розширилася за рахунок більше двох десятків країн і почала охоплювати практично весь світ. Ю. Князєв поянював це так: "Хоча зберігаються великі цивілізаційні відмінності між розвинутими країнами Європи і Америки, великими азіатськими державами (Японією, Китаєм, Індією), латиноамериканськими і африканськими країнами, їм проте властиві основні риси капіталістичного ладу, характерні, правда, для різних періодів його історичного розвитку. Очевидно також, що остаточно визначився вектор їхнього подальшого руху саме по цьому шляху, бо принципово інших напрямів вже не видно» [13, с. 27-28].

У таких умовах у розвинених країнах світу (США, ФРН, Великобританії, Франції, Японії тощо) відбувся перехід до нової системи управління економікою, яка отримала назву “неоконсерватизм”. Місце нових лідерів західної економічної теорії поступово зайняли представники неоконсервативного напряму. У його рамках виникли і стали провідними школи, яких не було раніше: американський монетаризм (М. Фрідмен, Д. Бруннер, Д. Мейзельман, А. Шварц і ін.), теорія економіки пропозиції (А. Лаффер, М. Фелдстайн), нова економічна теорія (Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Уоллес, Ф. Кюдланд, Е. Прескотт).

Концепція неоконсерватизму з початку 70-х рр. XX ст. стала не лише домінуючою теоретичною концепцією в економічній теорії, але і основою внутрішньої та зовнішньої політики. Ю. Князев пише: «Необхідно відзначити, що економічний лібералізм не зникав і в періоди розквіту державного дирижизму, відображаючи вічне протистояння в економіці, політиці і ідеології два початків – стихійного і свідомого, об'єктивного і суб'єктивного, ринкового і соціально-регульованого» [13, с. 28].

У 1976 р. кейнсіанство поступилося місцем монетаризму при розробці системи міжнародних розрахунків: Ямайські угоди орієнтувалися на вільне плавання валют, спонтанне встановлення валютних курсів, що відповідало установкам неокласичної теорії. Але перелом настав у 1979-1980-і рр. У 1979 р. у Великобританії на парламентських виборах перемогу отримала партія консерваторів і її лідер М. Тетчер запросила як провідного економічного радника лідера сучасного монетаризму М. Фрідмена. Через рік у Сполучених Штатах в адміністрації президента Р. Рейгана

працювали представники монетаризму, економічної теорії пропозиції і інших правоконсервативних теорій.

Багато проблем господарської практики 1970-1980-х рр. неокласики інтерпретували глибше і точніше, ніж представники неокейнсіанства. На початку 1970-х років американські економісти Р.-Е. Лукас і Т. Сарджент відзначали, що перед дослідниками тепер стоїть лише завдання вирішити, які із залишків інтелектуального спадку кейнсіанської революції можуть бути використані, а які можуть бути повністю забраковані.

Отже, розглянувши віхи розвитку економічної теорії у другій половині ХХ ст., можна стверджувати, що критична оцінка будь-якої теорії виникає практично одночасно з появою нового наукового напряму. Розвиток неокласики є прикладом того, до яких результатів приводить наукова критика і як вона підвищує потенціал наукової теорії.

Ю. Ольсевич підсумовував механізми поворотів у економічній теорії Заходу таким чином: «В останні три десятиріччя ХХ ст. у світовій системі господарства відбулося два важливих повороти». Обидва найбільше пов'язані з кризовими явищами та процесами соціально-економічного розвитку: «У 1970-і рр. почала розвиватися стагфляція, господарство сколихнули енергетичні та інші структурні кризи, а у 1980-і – боргова криза. Ці кризи показали, що на новому рівні розвитку капіталізму, за його нової технічної бази та інституціональної структури ні фінансово-кейнсіанські, ні дирижистсько-інституціональні методи регулювання вже не виконують позитивної ролі і починають давати негативний ефект як у внутрішньонаціональному, так і у світогосподарському масштабі». Як наслідок: «Криза кейнсіанської та інституціональної економічної політики підірвала довіру і до відповідних теорій. Їм на зміну прийшла теорія монетаризму, що є за суттю макроекономічним варіантом неокласичної теорії. Вона й стала обгрунтуванням неоконсервативної економічної політики, спрямованої на «демонтаж» кейнсіансько-інституціоналістської системи регулювання ринку» [6, с.13].

Неоконсервативна теорія, що брала за основу класичні уявлення, була адекватною проблемам зростаючої економіки. Вона дозволяла показати дієвість державної політики з урахуванням нових, важливих для макроекономічного процесу обставин, що раніше не бралися до уваги, – поведінки домашніх господарств і фірм, що володіють повною інформацією про ринок і економічні заходи держави. Рекомендації неоконсерваторів успішно застосовувалися у 1980-их роках у ряді країн, а їхні прогнози виявлялися близькими до реальності.

Не дивлячись на всі спроби теоретиків мейнстриму врахувати новітні досягнення альтернативних шкіл і створити теорію, яка задовольнила б більшість західних економістів, нестійкість і широта розбіжностей за останні десятиліття у цілому зросли. Не припиняються суперечки за лідерство усередині самої неокласичної теорії (наприклад, між сучасними монетаристами і представниками «нової класичної теорії»); все більше аргументів накопичується на стороні теорій «економічної неортодоксії».

Внутрішні конфлікти і нестійкість дають підставу багатьом дослідникам виступати із заявами про початок нової кризи західної економічної теорії.

З цього приводу останніми роками у зарубіжній і вітчизняній літературі дискутується питання щодо появи і розвитку новітнього етапу розвитку економічної теорії Заходу.

Представники концепції «кризового розвитку» відзначають, що сучасний стан мейнстриму викликає все більше незадоволення багатьох видатних економістів Заходу. Формалізм, що росте, беззмістовна математизація, відірвана від практики, від потреб економічної політики – все це розглядають як відхід від основоположних принципів розвитку економічної теорії.

Є два основні способи виявлення спільних та відмінних ознак між різними теоріями та напрямами сучасної економічної науки. Перший спосіб пов'язаний із теоретичними передумовами, покладеними в основу макроекономічних теорій. Наприклад, ці теорії відрізняються тим, чи враховуються в них ключові поняття невизначеності, економічного зростання, гнучкості цін, впливу грошей, зворотного зв’язку між інфляцією і безробіттям та ін. Так, у кейнсіанських і монетаристських теоріях по-різному вирішуються питання про повернення до рівноваги цін та заробітної плати за коливань попиту і пропозиції, про зв'язок темпів інфляції та безробіття, нейтральність грошей та ін..

Другий спосіб виявлення відмінностей між макроекономічними теоріями – це акцент на заходах економічної політики, які випливають із різних теоретичних побудов. Макроекономічна теорія як певні погляди на спосіб розвитк у та функціонування економіки, подані у формі певної логічної конструкції (або моделі), становить основу, на якій формується і реалізується економічна політика. Проте економісти по-різному розглядають те, якою є «краща» економічна модель. Унаслідок цього між ними немає згоди щодо ролі та способу проведення макроекономічної політики [4, с. 728].

Висновки. Трансформація ринкової системи на Заході і криза соціалізму на Сході стали реальною основою для посилення неоконсерватизму в економічній думці, тобто сприяли зростанню негативного відношення до державного втручання у господарське життя. Теоретичною базою був «монетаризм», представники якого виступили із критикою теорії і методології кейнсіанства.

Розвиток альтернативних неокласичній економічній теорії шкіл та напрямів відбувається не шляхом строго послідовної зміни парадигм, а через їхнє зародження і одночасне співіснування. Криза в сучасній західній економічній думці визріла, але ще не настала, тому що у сфері теорії ще немає альтернативної заміни нині існуючій, а в реальному житті – глобальна економічна криза 2008 року поставила питання, на які поки що немає відповіді, тобто сучасну неокласику і мейнстрим поки що замінити фактично немає чим.

Література:

1. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун ; пер с англ. – М., 2002. – 608 с.

2. Рудакова И. Основное течение экономической теории : потенциал и научная критика / И. Рудакова // Вопросы экономики. – 2005. – № 9. – С. 21–35.
3. Лакатош И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / И. Лакатош. – М. : Медиум, 1995. – 238 с.
4. Чухно А. А. Сучасні економічні теорії : підручник / А. А. Чухно, П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання, 2007. – 878 с.
5. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг ; пер. с англ., – [4-е изд.]. – М. : Дело-ЛТД, 1994. – 688 с.
6. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. / [МГУ, Благотвор. фонд "Благосостояние для всех" ; сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. – Москва : Мысль, 2004. – Т. 4: Век глобальных трансформаций / [отв. ред. д-р экон. наук Ю. Я. Ольсевич]. – 2004. – 942 с.
7. Коуз Р. Фірма, ринок і право / Р. Коуз. Пер. з англ. – М.: Справа, 1993. – 192 с.
8. Ананьин О. И. Структура экономико-теоретического знания / О. И. Ананьин. – М. : Международные отношения, 1995. – 244 с.
9. Орехов А. М. Методы экономических исследований : учеб. пособие / А. М. Орехов. – М. : ИНФРА, 2009. – 392 с.
10. Леоненко П. М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX – XX ст.) / П. М. Леоненко. – К. : ІАЕ, 2003. – 434 с.
11. Худокормов А. Г. Экономическая теория : Новейшие течения Запада : учеб. Пособие / А. Г. Худокормов. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 416 с. – (Учебники экономического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова).
12. Всемирная история экономической мысли : В 6 т. / [гл. ред. В. Н. Черковец]. – М. : Мысль, 1987–1997. – Т. 5 : Теоретические и прикладные концепции развитых стран Запада. – 1994. – 559 с.
13. Князев Ю. Эволюция экономической теории: от рыночного либерализма к социальному регулированию / Ю. Князев // Общество и экономика. – 2008. – № 3–4. – С. 19–44.